

УДК 726.829Яро:904

САРКОФАГ ЯРОСЛАВА МУДРОГО – ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ ТА МИСТЕЦТВА

Єлизавета Архипова

Статтю присвячено вивченню різьбленого декору мармурового саркофага князя Ярослава Мудрого в Софійському соборі. Аналіз саркофага доводить, що його спеціально виготовили в першій половині XI ст. для поховання київського князя. Автором уперше виявлено та реконструйовано зображення на південній стінці ящика саркофага, стесане, імовірно, через пошкодження і зміну розміщення саркофага в соборі.

Ключові слова: князь Ярослав Мудрий, мармуровий саркофаг, середньовізантійський період, Київ, Проконнес.

Статья посвящена изучению резного декора мраморного саркофага князя Ярослава Мудрого в Софийском соборе. Анализ саркофага доказывает, что он специально был изготовлен в первой половине XI в. для погребения киевского князя. Автором впервые выявлено и реконструировано изображение на южной стенке ящика саркофага, стесанное, вероятно, из-за повреждения и изменения места расположения саркофага в соборе.

Ключевые слова: князь Ярослав Мудрый, мраморный саркофаг, средневизантійский период, Киев, Проконнес.

The paper deals with studying the carved decoration of the marble sarcophagus of Prince Yaroslav the Wise in the St. Sophia Cathedral. Its analysis proves that the sarcophagus was specially made for burying the Kyiv Prince in the first half of the XIth century. The authoress has first discovered and reconstructed the relief at the southern side of the sarcophagus' chest, which was cut off probably due to its damages and changes of sarcophagus' location in the cathedral.

Keywords: Prince Yaroslav the Wise, marble sarcophagus, Middle Byzantine period, Kyiv, Proconnesus.

Органічною частиною інтер'єру середньовічного храму були кам'яні монолітні саркофаги. Оздоблені різьбленням гробниці зазвичай стояли відкрито, хоча відомі випадки, коли їх закопували в землю. Припускають, що в такий спосіб саркофаги намагалися вберегти від пограбування або вторинного використання [47]. Для західної традиції характерне розміщення саркофагів у храмах на спеціальному підвищенні або в портику [45]. Візантійських імператорів ховали у величних монолітних саркофагах з дорогих порід каменю в церкві Святих Апостолів у спеціальних приділах-усипальнях, що нагадували античні героїни.

Традиції поховання в мармурових саркофагах наслідували й давньоруські князі. Згадки про це на сторінках давньоруських літописів непоодинокі, проте саркофаг Софійського собору, відомий як гробниця князя Ярослава Мудрого († 1054), – єдиний мармуровий з небагатьох середньовічних монолітних саркофагів, що збереглися до нашого часу. Відомості про належність саркофага цьому князеві, що відносяться до XVI–XVII ст., були підтверджені результатами антропологічного і рентгенологічно-

го дослідження кісток чоловічого скелета в Ленінградському інституті етнографії та антропології АН СРСР у 1939 році [14; 34].

Саркофаг має форму будиночка з двохсклиним дахом і акротеріями (іл. 1, 2). Він витесаний із двох монолітних блоків проконнеського мармуру вагою 6 т (2 т – покривка, 4 т – ящик). Саркофаг 1,63 м заввишки, розміри ящика – 2,35 м × 1,21 м × 0,92 м, товщина стінок – до 14 см. Стінки ящика всередині вертикальні, дещо заокруглені до днища, віко має форму склепіння, ззовні воно трохи перекошене, його ширина збільшується догори. Уважали, що віко і ящик належать різним саркофагам [18, с. 820], або віко виготовлене пізніше ящика [13, с. 115]. Однак, найвірогідніше, похибку допустили при чорновій обробці окремих частин саркофага.

З усіх боків саркофаг прикрашений рельєфними (однієї висоти з рамкою) зображеннями християнських символів. Донедавна вважали, що південний бік ящика (іл. 3) (відповідно до сучасного розміщення саркофага) був лише підготовлений до різьблення (або на ньому тільки розпочато різьблення). Насправді завершений рельєф у певний період стесали, а розмітку майбутнього

лише позначили: за периметром було вирізьблено і відполіровано вузьку (4 см) рамку, ширина якої не відповідає ширині (5,5 см) рамки інших боків (іл. 3: а–в).

Стесана композиція добре реконструюється за контурами зображення трьох великих розквітлих хрестів. Рамена крайніх завершували трапецієподібні розширення з дисками-«слізками», центральний мав заокруглені кінці. Знизу хрести охоплює вигнуте півколом велике пальмове листя, а на перекладинах стоять деревця з пишними кронами. Поміж хрестами вгорі і внизу біля рамки розміщено половинки великих розеток, у кутах – чверті розеток (іл. 3: г). Типологічно хрестам південного боку близькі зображення на західній стінці ящика (іл. 1: а) і на південному схилі віка. Композиція має аналогії в різьбленні мармурових саркофагів середньовізантійського часу (іл. 4). За стилістикою стесаний рельєф не відрізняється від інших зображень на саркофазі.

Судячи з розпочатого різьблення нового рельєфу, південну стінку мали намір прикрасити композицією стрічкового плетіння. Було вирізьблено рамку, верхні і нижні вузли (повністю – один), а бічні тільки намічено. Жодних слідів нової композиції всередині рамки немає, її навіть не було намічено з огляду на сильний прогин (до 1,5 см нижче рівня рамки), що утворився при стесуванні. Коли і з якої причини стесали попередній рельєф – невідомо. Припускаємо, що це пов'язано з певними ушкодженнями південної стінки і зміною місця саркофага в соборі.

Рельєф збережених зображень саркофага виконаний на високому професійному рівні. Поверхня ретельно відполірована. На фронтонах торцевих стінок по центру зображені хризми в лаврових вінках, з'єднані пагонами плюща з фланкуючими їх хрестами (іл. 1). Торцеві стінки ящика прикрашено великими хрестами: на західній – розквітлий хрест на Голгофі, на перекладинах якого зображено пальмові деревця (іл. 1: а), на східному – хрест у медальйоні з переплетеними пагонами в інтервалах (іл. 1: б). Хрести фланковано кипарисами. На північному повздовжньому боці ящика зображено великий медальйон з розеткою, з обох боків

якого – кипариси й хрести, з'єднані пагонами плюща (іл. 1: в). Декор схилів віка більш щільний, зображення сформовано в окремі композиції (іл. 1: в; 2). На північному схилі містяться п'ять композицій, де відтворено Голгофські і розквітлий хрести, пальми, пагони виноградної лози (іл. 1: в), дерева з птахами і пташенятами, риби, двічі подано аббревіатури грецького напису – *IC-XC*, *NI-KA* = *Ἰησοῦς Χριστός Νικά* («Ісус Христос перемагає»), тричі ім'я Христа – *IC-XC* = *Ἰησοῦς Χριστός* («Ісус Христос»). На південному схилі – чотири композиції (іл. 2), у двох середніх, утворених переплетенням профільованих стрічок, – розквітлі хрести з аббревіатурою *ΦΧ-ΦΠ* = *Φως Χριστοῦ Φαίνει Πάσι* («Світло Христове світить всім»).

Над акротеріями з обох боків віка в прямокутних рамках зроблено поглиблення, одне з яких (північно-західне) – порожнє, грубо обтесане всередині, а протилежне замазано розчином. Два аналогічних «віконця» із східного боку забито мармуровими пробками (іл. 2). Деякі дослідники стверджували, що із цих поглиблень (так званих басейнів) душі християнські (птахи) пили воду спасіння, або в них насипали землю, на знак того, що тіло віддавали землі [25, с. 69–70; 40, с. 69–70]. За іншою версією, вони слугували «чашами» для елею [20, с. 188]. Д. Айналов уважав, що, за аналогією з описом саркофага княгині Ольги (де, згідно свідчення ченця Якова, нагорі зроблено віконце для огляду нетлінного тіла блаженної Ольги) і на підставі існування в старообрядців традиції прорубувати віконця в гробницях, їх зробили з тією ж метою [2, с. 271]. На грецьких саркофагах середньовізантійського часу вони мали функціональне призначення – гнізда для важелів при установці віка саркофага [65]. На античних і ранньохристиянських саркофагах, з якими М. Макаренко порівнював саркофаг Ярослава, для цього правили виступи на торцях віка [25, с. 61]. Версія Н. Нікітенко про використання із цією ж метою саме ножичного підйомника не підтверджена джерелами [28, с. 34; 29, с. 447; 36, с. 13].

Символіка зображень гробниці Ярослава – хризма в лавровому вінку, хрести в медальйонах, Голгофські хрести, кипариси,

ІСТОРИЯ

пальми, виноградна лоза, дерева, птахи і риби, криптограми – пов'язана із символікою ранньохристиянського мистецтва, а форма саркофага – з римськими пам'ятками (колумбарії у вигляді портика з фронтоном, у яких римляни зберігали урни з прахом померлих) [9, с. 241]. Особливо багато саркофагів такої форми в малоазійських провінціях. У ранньохристиянський період вони користувалися великим попитом; у релікваріях подібної форми зберігали святі мощі. Ця форма не втратила актуальності і в мистецтві середньовізантійського часу, коли відбулося відродження мотивів ранньохристиянської символіки. Тоді стали популярними і зображення розквітлих христів з абрєвіатурами грецьких написів, що прославляють Христа, а також оформлення композиції переплетенням стрічок, профільованих по краях вузькими окрайками.

Беручи до уваги ранньохристиянську символіку та форму київського саркофага, М. Макаренко вважав, що формою у вигляді «будиночка» до X ст. перестали послуговуватися, а саркофаг було виготовлено в Малій Азії в VI–VII ст. До Києва він потрапив у вікінченому вигляді як трофей або його придбали 1054 року для поховання Ярослава Мудрого [25]. Саркофаги середньовізантійського часу (систематичне вивчення яких починається лише з другої половини XX ст. [49]) учений не розглядав. Однак датування М. Макаренка априорі прийняли інші дослідники, які вивчають саркофаг як пам'ятку історії, категорично заперечуючи ймовірність його виготовлення в XI ст. [11; 12; 28, с. 35; 29, с. 451–452; 36, с. 20]. Аргументом на користь ранньої дати С. Висоцький уважав наскрізний, замазаний розчином вапна, отвір на східному боці ящика, який грубо порушує композицію рельєфу (іл. 1: б). Учений припускав, що отвір з'явився, коли ящик певний час використовували для господарських потреб (можливо, як ємність для зберігання води або вина). Згодом саркофаг продали в Північне Причорномор'я, а звідти, як предмет торгівлі або військової здобичі Володимира, він потрапив до Києва, де в ньому й було поховано Ярослава Мудрого [12, с. 148–151]. Так само вважала й І. Тоцька [37, с. 515].

Дослідники, які вивчають київський саркофаг як витвір мистецтва, доводять, що його виготовили в XI ст. і привезли до Києва з Константинополя (або з о. Проконнес, що в Мармуровому морі) у першій половині цього ж століття на замовлення київського князя [3; 7, с. 107–108; 17, с. 137; 23, с. 190; 49; 52, р. 86–88; 54; 60, р. 70; 65, с. 59]. Збереження в післяіконоборчий період стародавніх традицій пояснює форму саркофага, яка започаткована в пізній античності, і ранньохристиянські мотиви декорації, що продовжували використовувати в скульптурі середньовізантійського часу, у тому числі і в різьбленні шиферних плит огорожі хор Софії Київської XI ст. Показово, що форму будиночка з двосхилим дахом має також оздоблений різьбленням шиферний саркофаг XI–XII ст. з Десятинної церкви [6]. Продовжували ховати в саркофагах такої форми і у Візантії. Подібну форму мають саркофаги архієпископа Сицилії Никодима († 1083) [45, р. 48, fig. 42] й угорського короля Іштвана I († 1038) [43]; у XIII ст. в таких саркофагах ховали великих мужів Болоньї.

М. Кібальчич, який слово «капище» запропонував розуміти як спотворене грецьке «капети», тобто «гробниці», уважав, що саркофаг Софійського собору є однією з привезених Володимиром у Київ гробниць із мощами св. Климента і його учня – св. Фіва. За М. Кібальчичем, саркофаг виготовлений на початку IX ст. на одному з островів Мармурового моря, на замовлення візантійського імператора Никифора I, спеціально для придбаних у Херсоні мощей св. Климента. Після розгрому Києва в 1240 році, але не пізніше XV ст., у ньому перепоховали рештки Ярослава Мудрого. Засумнівавшись у правильності визначення антропологами кісток черепа, що також містилися в саркофазі, як дитячих, М. Кібальчич визнав за можливе ідентифікувати їх із черепами дорослих людей – святих Климента і Фіва [22, с. 3; 31, с. 109].

Жодних письмових даних про те, що Володимир привіз із Корсуня (Херсона) мармурові саркофаги, – немає. Належність уламків черепа дитині не викликає сумніву. Незважаючи на умоглядний характер, гіпотезу М. Кібальчича з незначними змінами

було реанімовано В. Пуцком, за яким саркофаг Ярослава і саркофаг, уламки якого знайшли в Десятинній церкві, були виготовлені в другій половині IX ст. для мощей святих Климента і Фіва. Після завоювання Корсуня (Херсона) у 989 році Володимир відвіз саркофаги (разом з мощами) до Києва і поставив їх у Десятинній церкві. Підставою для цього В. Пуцко вважає схожість форми Ярославової гробниці із саркофагом, зображеним на мініатюрі Ватиканського Мінологія Василя II в сцені чудесного набуття в Херсоні 861 року мощей св. Климента [32; 33, р. 115–116].

Відомо, що після набуття мощей Костянтин, який, імовірно, і влаштував цю акцію, відвіз частину їх до Константинополя, а 868 року – до Рима [38]. Володимир узяв лише голову святого. У Києві до мощей ставилися з великим шануванням, їх використовували в обряді хрещення. За відомостями «Реймської глоси», коли 1048 року Шалонський єпископ Роже прибув сватати дочку Ярослава – Анну – за французького короля Генріха I, князь показував йому мощі святих Климента і Фіва [16]. Це вказує на те, що мощі зберігали не «під спудом» або «в затворі», а вони були доступні для поклоніння. Про це свідчать і події 1147 року, коли мощами св. Климента був здійснений обряд поставлення главою Київської митрополії «русина» Клима Смолятича.

Якщо припустити, що Володимир справді привіз із Корсуня до Києва два однотипні мармурові саркофаги другої половини IX ст. з мощами святих, виникає питання, чому тільки один саркофаг (св. Фіва) у 1011 або 1015 році використали для поховання Володимира чи Анни? Незрозуміла і причина, чому другий саркофаг (св. Климента) використали лише через 65 років для поховання Ярослава († 1054)? І чому для Ярослава, а не для Володимира? Багаторазове використання кам'яних саркофагів практикували з найдавнішого часу [45; 53], іноді стародавні саркофаги заново прикрашали, як наприклад, римський саркофаг короля Іштвана I [43], але щодо поховання київських князів таких відомостей немає.

Небезперечним є і головний аргумент датування київського саркофага другою поло-

виною IX ст., адже він подібний до гробниці св. Климента на мініатюрі Ватиканського Мінологія Василя II кінця X – початку XI ст. [32, с. 301]. Насправді саркофаг на мініатюрі Мінологія має лише віддалену подібність із гробницею Ярослава [47, с. 64–65]: саркофаг на мініатюрі без акротеріїв, а його декор істотно відрізняється від саркофага Ярослава. Не менш важливе питання, наскільки реалістичні зображення релікваріїв і саркофагів на мініатюрах Ватиканського Мінологія? Наскільки вони стандартні?

Аналіз мініатюр Мінологія Василя II (Menologium 1727) засвідчує, що саркофаг св. Климента мало чим відрізняється від зображень саркофагів або рак інших святих, більшість із яких зруйновано ще в перші століття нашої ери. У рідкісних випадках, як наприклад, на мініатюрі з преподобним Яковом Постником, саркофаг має індивідуальні особливості, що дозволяють віднести його до римського часу (Vat. Gr. 1613, fol. 105). Незалежно від того, у якому столітті було поховано або знайдено мощі святих, зображення саркофагів і скриньок-релікваріїв у рукописах XI–XII ст. мають вигляд труни з двосхилим віком, форма якого походить від цілком конкретного іконографічного джерела – Ковчега Заповіту [39, с. 45]. Відрізняються лише окремі деталі декорації [5, с. 12, рис. 4–6]. Існує версія, що зразками для мініатюр Мінологія Василя II та групи близьких йому Мінологіїв XI–XII ст. могли бути інші зображення, створені в місцях ушанування святих і згодом розповсюджені по всій імперії. Проте більшість дослідників вважає, що однаковість композицій і деталей зумовлені зверненням до загального прототипу – ілюстрованого синаксарю або своєрідної книги зразків, подібної до іконописних оригіналів [10]. На думку А. Грабара, саркофаги такої форми були популярними у візантійській столиці наприкінці X – на початку XI ст. [52, р. 86–88].

В. Пуцко слушно зауважив на стилістичній відмінності декору саркофага Ярослава від різьблення ранньохристиянського часу, але, як справедливо зазначила Е. Ястжембовська, аналогії, на які він покликався, це не підтверджують, а наведені тільки як доказ для апіорі запропонованої

ІСТОРИЯ

гіпотези [54, s. 132–133]. Наприклад, прототип манери зображення виноградного листа на північному схилі віка (іл. 1: в) В. Пуцко вбачає в різьбленні мармурової плити VI ст. із Сант-Аполлінарія в Равенні, що має велику віддалену подібність [32, с. 300]. Близькі ж аналогії на плиті з грифонами XI ст. на південному фасаді собору Сан-Марко у Венеції, що була привезена як трофей з Константинополя, на єпископському троні XI ст. собору в Равелло і плиті балюстради XII ст. з Державних музеїв Берліна ним були залишені без уваги [45, р. 100–101, fig. 150, 152; 52, pl. LXIX, b]. Такі мотиви, як птахи на перекладинах хреста, хрест у колі, кипариси по боках хреста, – не визначальні для датування, оскільки були поширені й у лангобардській скульптурі VIII–IX ст., і у візантійській X–XII ст. [52, pl. LXXXI, d; 59; 64; 65, с. 173–174]. Хоча аббревіатури *IC XC NI KA*, *ФХ ФП* і трапляються на монетах і творах прикладного мистецтва із VI ст., однак набули поширення тільки в післяконоборчий період [19, с. 206; 51; 57; 58; 62]. Між розквітливих гілок і Голгофських хрестів їх зображують з XI ст., переважно на саркофагах з території сучасної Греції [62, р. 205].

Отвір у східній стінці ящика саркофага, на думку В. Пуцка, був зроблений для відтоку трупної рідини, коли саркофаг удруге використовували для поховання Ярослава [32, с. 295]. Зважаючи на те, що в Софійському соборі саркофаг не закопували в землю, необхідності в цьому не було (немає отвору і в ящика другого мармурового саркофага собору). Однак версію В. Пуцка як правдоподібну розглядають прихильники ранньохристиянського датування саркофага, застерігаючи, що спочатку рівень дна нібито був вищим за рахунок вирівнювання шаром вапна, «ймовірно, для кращого встановлення дерев'яних нош або гробу з тілом небіжчика» [29, с. 449–450]. При цьому автори апелюють до способу поховання у склепах печерних храмів Херсонеса [35], які не мають нічого спільного з похованнями в монолітних саркофагах. До того ж вапно було тільки із західного боку [13, с. 111], а отвір зроблено зі східного. Окрім того, хоча ми не маємо відомостей про використання вапна в поховальному обряді Давньої Русі або Ві-

зантії, урахувуючи його властивість зменшувати запах, знищувати мікроорганізми, убирати вологу, розчиняти органіку та давню традицію застосування в поховальній практиці, у саркофазі вапно використовували не для вирівнювання дна. Вапном було вкрито й підлогу склепу митрополита Гедеона, похованого в соборі 1690 року [26, с. 3, 4].

Появу отворів у ящиках як візантійських ранньосередньовічних саркофагів, так і саркофагів XI–XIV ст., іноді кількох і на різній висоті (іл. 6), відносять до турецького періоду, коли через відмінності поховальних обрядів ящики християнських саркофагів використовували для фонтанів, а також як ємності для води і для вина [49, s. 183, taf. 13, 14; 50, р. 50; 65, с. 32, 52, пів. 21, 28, 60 у]. У середньовізантійський період, коли поховання в стародавніх саркофагах були звичайними, Іоанн Зонара (XII ст.) у тлумаченні зводу канонічного права використання надгробних плит навіть для будівництва вважав неприпустимим [27, с. 56]. Єдність стилю ящика і віка засвідчує, що саркофаг Ярослава завжди використовували за призначенням, а отвір зроблено вже після здійснення поховання, оскільки він грубо порушує різьбу. Його поява могла бути пов'язана з ідентифікацією або підтвердженням нетлінності мощей та для витікання мира з гробниці [4, с. 82; 15, с. 197; 41, с. 69–70].

Саркофаг виготовлено з проконнеського мармуру, вироби з якого експортували з кар'єрів о. Мармари у вигляді чорнових заготовок або напівфабрикатів, остаточну обробку та полірування яких виконували вже після доставки за призначенням. Кар'єри Проконнеса розробляли із IV ст. до н. е. і розробляють дотепер. Масштабні роботи тут проводили в перших століттях нашої ери і в ранньовізантійський період, у середньовізантійський час видобуток мармуру різко скоротили і відновили лише з XVI ст. У 1970-х роках, під час будівельних робіт і археологічних досліджень у Саряларі (грецьке селище і гавань на півночі острова), на місці стародавніх кар'єрів було знайдено заготовки виробів з мармуру, що мають деякі пошкодження або помилки, допущені при висіканні. Було також відкрито некрополь римського часу із 48 саркофагами і фрагментами саркофагів,

10 з яких містили поховання *in situ*. Усі саркофаги – незакінчені, більшість має тріщини та пошкодження. Окрім саркофагів римського часу, знайдено кілька саркофагів ранньо-, середньо- і пізньовізантійського періодів. За формою переважають саркофаги, аналогічні софійському. Кілька таких саркофагів не вивезли, і вони досі перебувають у кар'єрі (іл. 5) [42]. У середньовіччі на саркофаги цієї форми був великий попит у Візантії, Фракії, Нижньому Подунав'ї, Далмації і Північній Італії [63, р. 461], менш заможні копіювали їх у місцевому матеріалі [56].

Очевидно, до таких саркофагів з дефектами, що їх не було вивезено з кар'єру, зважаючи на деформацію віка, належав і саркофаг Ярослава Мудрого (іл. 1). Яким був саркофаг з Десятинної церкви, з огляду на його фрагментарність, – установити неможливо, але, виходячи з існуючої ще з римського часу практики експорту заготовок саркофагів із проконнеського мрамору [63], є всі підстави вважати, що в Київ продали заготовки не менше ніж двох таких саркофагів, де їх прикрасили різьбленням, відповідно до бажання замовників. Різьблення виконували висококваліфіковані грецькі майстри, можливо, із числа тих, що працювали на будівництві Десятинної церкви і Софійського собору. Грецькі майстри виконали і різьблення деталей архітектурного декору цих храмів – як із привізного мрамору, так і з місцевих порід.

Про оздоблення київських саркофагів не раніше кінця X – першої половини XI ст. свідчать стиль різьблення, особливості композивання декоративних мотивів і художні прийоми, зокрема, форма стрічки плетіння у вигляді широкої смуги, профільованої по краях вузькими крайками, – прийом, що не трапляється у візантійській скульптурі раніше кінця X ст. [7, с. 101; 55, с. 66]. Не раніше X ст. датовано форму переможних Голгофських хрестів, розквітлих вільно розкинутими пагонами аканфа, і написи новим грецьким унціалом *NI* (з лігатурою) *KA* [8, с. 338–340, рис. 3; 51].

Різьблений декор саркофага Ярослава має багато спільного з різьбленням саркофагів і деталей архітектурного декору Греції середньовізантійського періоду [64; 65, с. 173–174, пів. 6, 13, 15, 18, 22, 23, 27],

для яких характерне поєднання ранньохристиянських символів з активним використанням листяних і рослинних мотивів, «населених» птахами і рибами, специфічна форма розквітлих хрестів, пальмового листа, що нагадує аканф, профільовані рамки з вузлами-перевивами. Багато із цих мотивів, сформовані у візантійській скульптурі X–XII ст., зберігають свою актуальність у мистецтві палеологічного часу. Аналогічне оформлення прямокутних композицій міститься на мрамуровій плиті XI ст. з водосвятного фіала афонського монастиря Святого Афанасія, на плитах саркофагів XIII–XIV ст. із церкви Преображення в монастирі Хортіатіс, ротонди св. Георгія і монастиря Влатадон у Салоніках [52, pl. XL; 64, пів. 16, 33, 337–338, 485, 551; 65, с. 30, 31, 35–36, 175, пів. 17 β, 19 α, 24, 26 β].

М. Макаренко датував саркофаг Ярослава Мудрого на рівні знань 1920-х років, оперуючи обмеженою групою пам'яток римського і ранньохристиянського часів, подібних до саркофага Ярослава за формою (включаючи релікварії), а не за стилем [25, с. 57–61, рис. 16, табл. XI, ч. 15].

Вивчення художніх особливостей різьблення саркофага, завдяки успіхам візантинознавства й істотного збільшення порівняльного матеріалу середньовічної скульптури, дозволяє віднести його до візантійських пам'яток кінця X–XI ст. Хоча унікальність творів середньовічної скульптури загальновідома, саркофаг Ярослава входить до серії типологічно близьких пам'яток, доказом чого стали й фрагменти саркофага (або саркофагів), знайдені 1938–1939 років у руїнах Десятинної церкви.

Хоча джерела засвідчують, що навіть візантійських імператорів не завжди ховали в нових саркофагах [46; 53], у нас немає підстав уважати, що перших великих київських князів було поховано в саркофагах вторинного використання. За візантійським придворним етикетом, імператор зобов'язаний був уже при вступі на престол подбати про власний саркофаг. Євсевій Кесарійський у життєпису Костянтина (*Vita Constantini*) повідомив, що імператор заздалегідь визначив місце свого поховання в храмі Святих Апостолів [61, р. 136]. За

ІСТОРИЯ

словами Льва Диякона, незадовго до смерті, імператор Іоанн Цимісхій «поквапився повернутися до Візантію: він поспішав у зведений ним храм Спасителя, бажаючи, щоб якомога швидше закінчили труну для його тіла» [24, с. 94]. Зважаючи на опис 1391 року коронації візантійського імператора Мануїла, він, відповідно до статуту, уже в день коронації мав узгодити зовнішній вигляд і матеріал свого саркофага з майстрами [30, с. 296, 297]. У країнах, де не було відповідного каменю, його доставляли спеціально, і тоді важливу роль відігравали особисті зв'язки замовника. Наприклад, у XII ст. художники і майстри сицилійського правителя Рожера II в пошуках матеріалу (порфіру) і зразків для його майбутнього саркофага були відправлені у ворожий Рим, де їх опікав вірний васал [45]. Наслідуючи візантійський придворний етикет, давньоруські князі також завчасно готували свої саркофаги [3, с. 38–39]. Існування подібної традиції в Київській Русі пояснює появу в Києві дорогих і важких мармурових саркофагів. Ураховуючи тісні контакти між Руссю і Візантією та прагнення першої до самоствердження, доставка з Константинополя спеціально замовлених саркофагів і прикраса їх згідно вподобань того часу цілком відповідали політичним амбіціям Києва кінця X – першої половини XI ст.

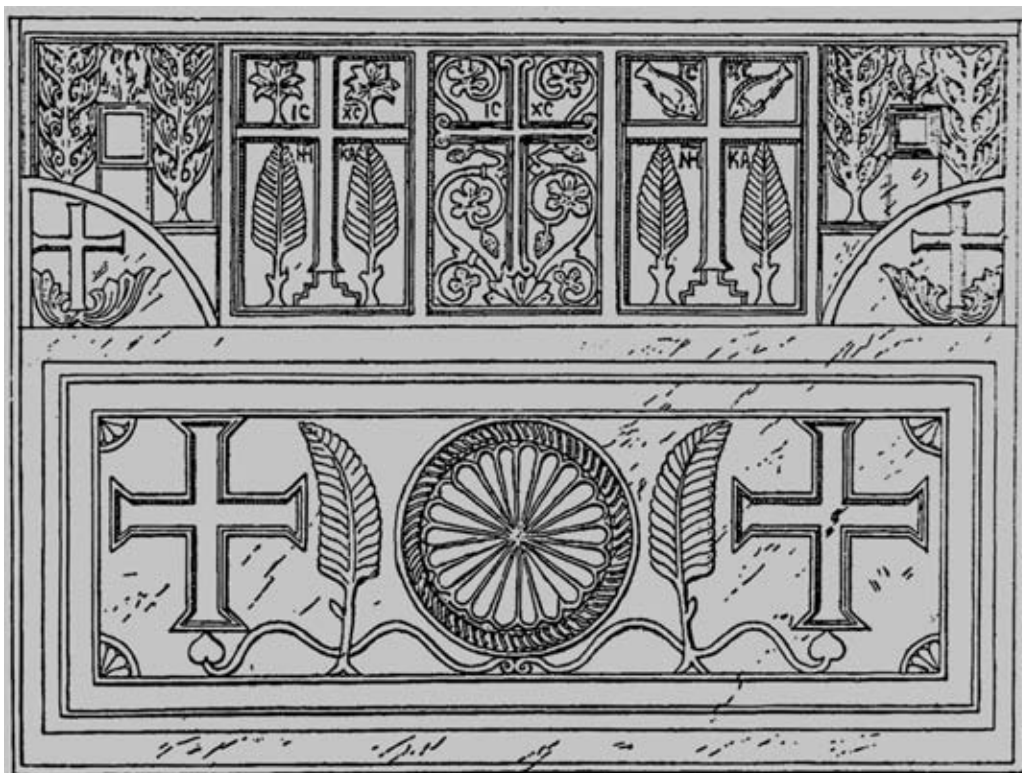
Джерела та література

1. *Айналов Д. В.* Древние памятники искусства Киева: Софийский собор, Златоверхий Михайловский и Кирилловский монастыри / Д. В. Айналов, Е. К. Редин // Труды педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1899. – Т. 6. – С. 1–58.
2. *Айналов Д. В.* История древне-русского искусства / Дмитрий Власьевич Айналов. – Киев : Типо-литография Й. Юделевича, 1915. – 277 с.
3. *Архипова Е. И.* О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) / Е. И. Архипова // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.
4. *Архипова Е. И.* Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.) / Елизавета Ивановна Архипова. – Киев : Стило, 2005. – 286 с.
5. *Архипова Е. И.* Саркофаг Ярослава Мудрого или рака св. Климента: легенды XX века / Е. И. Архипова // Климентовский сборник : материалы VI Международной конф. «Церковная археология: Херсонес – город святого Климента» (Севастополь, 2011 г.). – Севастополь : Телескоп, 2013. – С. 9–29.
6. *Архипова Е. И.* Шиферный саркофаг «княгини Ольги» з Десятинної церкви: проблема атрибуції / Елизавета Архипова // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 9 : Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – Київ, 2002. – С. 20–33.
7. *Архипова Е. И.* Дослідження різьбленого декору Десятинної церкви в Києві / Е. И. Архипова // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 98–110.
8. *Атанасов Г.* Святой Георгий – пеший воин-змееборец: возникновение иконографии, памятники, семантика и распространение / Георгий Атанасов // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: материалы Международ. научной конф., посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). – Санкт-Петербург : Нестор-История, 2010. – С. 330–343.
9. *Бобров Ю. Г.* Основы иконографии древнерусской живописи / Юрий Григорьевич Бобров. – Санкт-Петербург : Мифрил, 1995. – 256 с.
10. *Виноградов А. Ю.* Василия II Минологий / А. Ю. Виноградов, А. В. Захаров // Православная энциклопедия : в 55 т. – Москва : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2004. – Т. 7 : Варшавская епархия – Веротерпимость. – С. 225–229.
11. *Висоцький С.* Загадка саркофага / Сергій Висоцький // Наука і суспільство. – 1966. – № 6. – С. 48–49, 61.
12. *Висоцький С. О.* Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії / С. О. Висоцький // Слов'яно-Руські старожитності. – Київ : Наукова думка, 1969. – С. 145–156.
13. *Висоцький С. О.* Про що розповіли давні стіни / Сергій Олександрович Висоцький. – Київ : Наукова думка, 1978. – 143 с.
14. *Гинзбург В. В.* Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд / В. В. Гинзбург // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 57–66.
15. *Дагрон Ж.* Император и священник: этюд о византийском «цезарепапизме» / Жильбер Дагрон / пер. и науч. ред. А. Е. Мусина ; под общ. ред. чл.-корр. РАН И. П. Медведева. – Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ ; Нестор-История, 2010. – 480 с.
16. *Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – Т. 4 : Западноевропейские источники [сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко]. – Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – 512 с.*
17. *Ермонская В. В.* Русская мемориальная скульптура. К истории художественного надгробия в России XI–XX в. / В. В. Ермонская, Г. Д. Нетупахина, Т. Ф. Попова. – Москва : Искусство, 1978. – 312 с.

ЄЛИЗАВЕТА АРХИПОВА. САРКОФАГ ЯРОСЛАВА МУДРОГО...

а б
в

1. Саркофаг Ярослава Мудрого в апсиді Володимирського вівтаря Софійського собору в Києві: а – вид із західного боку; б – вид зі східного боку; в – вигляд з північного боку (за: *Айналов*, 1899)

ІСТОРІЯ

2. Саркофаг Ярослава Мудрого: південний бік

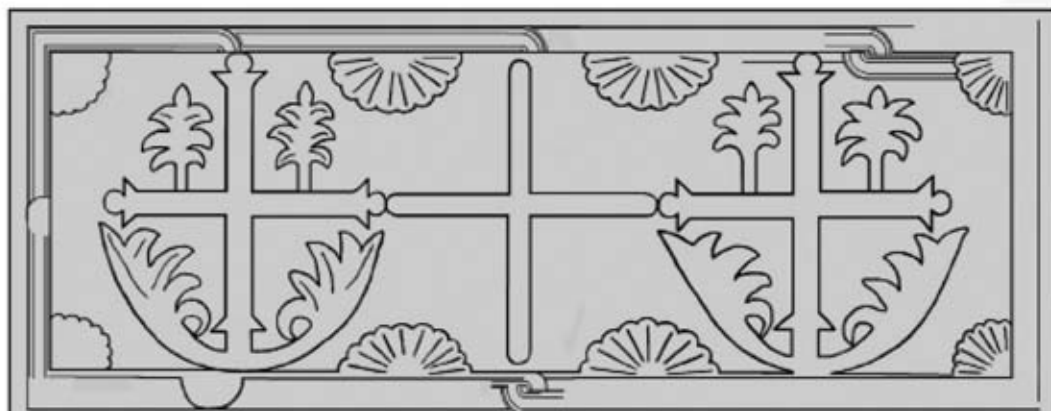
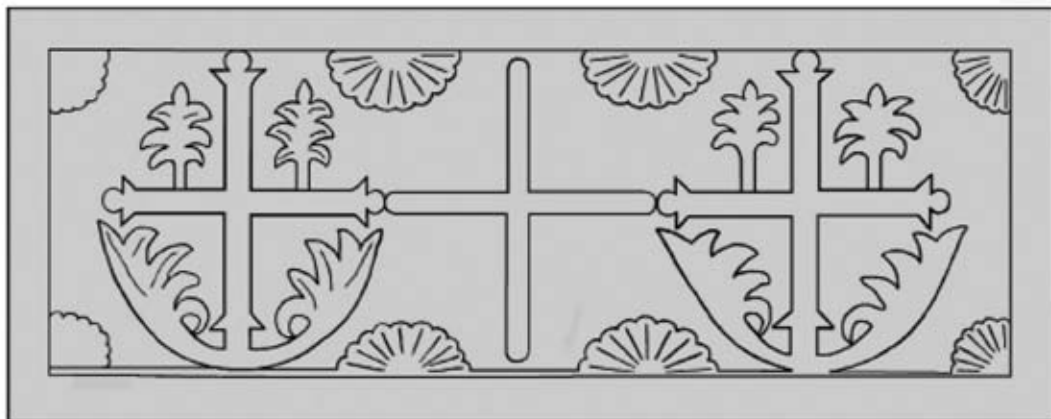

а

ЄЛИЗАВЕТА АРХИПОВА. САРКОФАГ ЯРОСЛАВА МУДРОГО...

б в
г

3. Саркофаг Ярослава Мудрого: а, б, в – стесаний і початий різьбленням рельєф на південному боці ящика, г – авторська реконструкція різьбленого декору

ІСТОРИЯ

4. Псевдосаркофаг. Салоніки. Ротонда XI ст. Мармур

► 5. Острів Мармара (раніше – Проконнес), поселення Салаяр. Незакінчене віко саркофага (за: *Asgari*, 1978)

▼ 6. Саркофаги і псевдосаркофаги, використані для господарських потреб: а – Історико-етнографічний музей Криту в Іракліоні. XI ст.; б – саркофаг. X–XI ст. Знайдений біля бібліотеки Адріана в Афінах. Візантійський музей. Афіни (за: *Carving Marble...*, 2006)

а
б

ЄЛИЗАВЕТА АРХИПОВА. САРКОФАГ ЯРОСЛАВА МУДРОГО...

18. *Закревский Н. В.* Описание Киева : в 2 т. / Николай Васильевич Закревский. – Москва : Изд-во Московск. археологического об-ва, 1868. – Т. 1–2. – 950 с.
19. *Залесская В. Н.* Памятники средневековой греческой эпиграфики из Северного Причерноморья (новые поступления византийского отделения Эрмитажа) / Вера Николаевна Залесская // Византийский временник. – 1988. – Т. 49 (74). – С. 204–207.
20. *Івакін В. Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / Всеволод Глібович Івакін. – Київ : КИТ, 2008. – 272 с.
21. *Л(инчевський).* Тайна саркофагу Ярослава Мудрого // Львівські вісті. – Львів, 1943. – 27 листоп. – Ч. 273.
22. *Л(инчевський).* Тайна саркофагу Ярослава Мудрого // Львівські вісті. – Львів, 1943. – 15 груд. – Ч. 288.
23. *Лазарев В. Н.* Живопись и скульптура Киевской Руси // История русского искусства : в 13 т. / Виктор Никитич Лазарев ; [под ред. И. Э. Грабаря, В. С. Кеменова, В. Н. Лазарева] / Институт истории искусств АН СССР. – Москва : Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1. – С. 155–232.
24. *Лев Диакон.* История / Лев Диакон ; [пер. М. М. Копыленко]. – Москва : Наука, 1988. – 239 с. – (Памятники исторической мысли).
25. *Макаренко М.* Скульптура і різьбярство Київської Русі перед монгольських часів / Микола Макаренко // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Київ, 1930. – Вип. 1. – С. 27–96.
26. *Мовчанівський Т. М.* Короткий звіт про археологічні розвідки 1935 р. на площі «Софійського» історично-культурного заповідника в Києві / Т. М. Мовчанівський, І. М. Самойловський. – Науковий архів Інституту археології НАНУ. – ІА / К, ф. 12, № 114 (94), 11 с.
27. *Мусин А.* Древняя Русь и античный мир: становление Церкви / Александр Мусин // Древнерусская культура в мировом контексте: археология и междисциплинарные исследования : материалы конф. [отв. ред. А. В. Чернецов]. – Москва : РГТУ, 1999. – С. 48–63.
28. *Нікітенко Н. М.* Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві / Надія Миколаївна Нікітенко. – Київ : «Інтерграфіка», 2000. – 96 с. – (Серія : «Некрополі України»; вип. 10).
29. *Нікітенко Н. М.* Усипальня Ярослава Мудрого у Софії Київській / Н. М. Нікітенко, В. В. Корнієнко // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – Київ : Інститут української археографії та джерелознавства, 2013. – Вип. 3 : зб. наукових праць, присвячених 150-літтю з дня народження Євора Кузьмича Редіна (1863–1908). – С. 442–471.
30. *Пименово хождение в Царьград* // Книга хоже-ний. Записки русских путешественников XI–XV вв. – Москва : Советская Россия, 1984. – 448 с.
31. *Повстенко О.* Катедра св. Софії у Києві. Аналі Української Вільної Академії наук у США / Олекса Повстенко. – New York, 1954. – Т. 3–4. – 469 с.
32. *Пуцко В. Г.* Мраморный саркофаг Ярослава Мудрого / В. Г. Пуцко // Byzantinobulgarica. – 1986. – Т. 8. – С. 287–312.
33. *Пуцко В. Г.* Херсонесские мраморы в древнем Киеве / В. Г. Пуцко // Bulgaria Pontica Medii Aevi. – Sofia, 2003. – Т. 4. – Vol. 1 / ed. V. Gjuzelev. – P. 111–121.
34. *Рохлин Д. Г.* Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого / Д. Г. Рохлин // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1940. – Вып. 7. – С. 45–57.
35. *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / Сергей Борисович Сорочан. – Харьков : Майдан, 2005. – Ч. 1–2. – 1644 с.
36. Таємниці гробниці Ярослава Мудрого (за результатами досліджень 2009–2011 рр.) / Н. М. Нікітенко, В. В. Корнієнко, І. Є. Марголіна, Н. М. Куковальська, Б. В. Михайличенко. – Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. – 174 с.
37. *Тоцька І. Ф.* До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській / І. Ф. Тоцька // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 2002. – Т. 9 : Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – С. 512–523.
38. *Уханова Е. В.* Мощи св. Климента Римского и становление Русской церкви в X–XI веках / Е. В. Уханова // Реликвии в искусстве и культуре восточнохристианского мира : тезисы докладов и материалы междунаро-д. симпозиума / [ред.-сост. А. М. Лидов]. – Москва : Радуница, 2000. – С. 67–68.
39. *Шалина И. А.* Реликвии в восточнохристианской иконографии / Ирина Александровна Шалина. – Москва : Индрик, 2005. – 536 с.
40. *Шероцький К. В.* Київ. Путівник / Костянтин Віталійович Шероцький. – Київ : Кобза, 1995. – 376 с. (Репринтне відтворення вид. 1917 року).
41. *Янин В. Л.* Некрополь Новгородского Софийского собора. Церковная традиция и историческая критика / Валентин Лаврентьевич Янин. – Москва : Наука, 1988. – 240 с.
42. *Asgari N.* Roman and Early Byzantine marble quarriers of Proconnesus / Nursin Asgari // The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology. – Ankara – Izmir 23–30/IX/1973. – Ankara, 1978. – Vol. 1. – P. 467–480. – Pl. 135–142.
43. *Bogyay T., von.* Über den Stuhlweißsenburger Sarkophag des hl. Stephan / Thomas von Bogyay // Ungarn-Jahrbuch. – Mainz, 1972. – Bd. 4. – S. 10–26.
44. *Carving Marble in Byzantine and Post-Byzantine Times.* Diary 2006 : Byzantine and Christian Museum. – Athens, 2006. – 63 nos.
45. *Deer J.* The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily / by Jozsef Deer ; trans. by G. A. Gillhoff Harvard U.P. – DOS. – Cambridge ; Massachusetts, 1959. – Vol. 5. – XVIII, 188 p. – 220 pl.
46. *Downey G.* The Tombs of the Byzantine Emperors at the Church of the Holy Apostles in Constantinople / Glanville Downey // The Journal of Hellenic Studies. – 1959. – Vol. 79. – P. 27–51.
47. *Dresken-Weiland J.* Sarkophagbestattungen des 4–6. Jhs. / Jutta Dresken-Weiland // Westen des Römischen Reiches. – 55. Supplementheft der Römischen Quartalschrift. – Freiburg, 2003. – 455 s., 32 taf.

ИСТОРИЯ

48. *Dujčev I.* Une miniature byzantine méconnue avec les images de Cyrille et Méthode? / Ivan Dujčev // Byzantion. – Bruxelles, 1966. – T. 36 / 1. – P. 51–73.
49. *Feld O.* Mittelbyzantinische Sarkophage // Römische Quartal Schrift / Otto Feld. – 1970. – Bd. 65. – Hf. 3–4. – S. 158–184.
50. *Firatli N.* La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul / Neziha Firatli / Catalogue revu et présenté en coll. avec C. Metzger et J. P. Sodini. – Paris, 1990. – 268 p., 128 pl. – (Bibliothèque de l'Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul, vol. 30).
51. *Frolow A.* «IC XC NI KA» / Anatole Frolow // Byzantinoslavica. – T. 17. – 1956. – P. 98–113.
52. *Grabar A.* Sculptures byzantines du Moyen âge (XIe–XIVe siècle) / Angre Grabar. – Paris, 1976. – 167 p. – CXLIV pl.
53. *Grierson Ph.* The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337–1042) / Philip Grierson [with an additional note by Mango C. and Ševčenko I.] // DOP. – 1962. – Vol. 16. – P. 1–63.
54. *Jastrzebowska E.* Der Sarkophag des Jaroslav in Kiev / Elisabeth Jastrzebowska // Akten des Symposiums «Fruhchristliche Sarkophage», Marburg, 30.6–4.7 (Deutsches Archäologisches Institut. Sarkophag-Studien. Bd. 2). – Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 1999. – S. 129–135. – Taf. 50–51.
55. *Kautzsch R.* Die Römische Schmuckkunst in Stein vom 6 bis zum 10. Jahrhundert / Rudolf Kautzsch // Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, römische Abteilung. – 1939. – Bd. 3. – S. 1–73.
56. *Minchev A.* From Proconnesos to Odesos: Unfinished Roman marbles from Odessos and Marcianopolis (2nd – 3rd c. AD) / Alexander Minchev // Histria Antiqua. – № 21. – 2012. – P. 49–60.
57. *Moutafov E.* Typology and Semantics of Cryptograms and Acrolexa in the Orthodox East in the Byzantine and Post-Byzantine Period / Emmanuel Moutafov // Иницијал часопис за средњовековне студите. – Београд, 2013. – Књ. 1. – P. 49–74.
58. *Rhoby A.* Secret Messages? Byzantine Greek Tetragrams and Their Display / Andreas Rhoby // Art-Hist. Researches on Artistic Creation from Antiquity to Modern Times [Електронниј ресурс]. – Режим доступу : <http://art-hist.edel.univ-poitiers.fr/index.php?id=72>.
59. *Schaffran E.* Die Kunst der Langobarden in Italien / Emerich Schaffran. – Leipzig : Eugen Diederichs Verlag Jena, 1941. – 196 s., 67 taf.
60. *Sheppard C. D.* Byzantine carved marble slabs / Carl D. Sheppard // The Art Bulletin. – 1969. – Vol. 51,1. – P. 65–71.
61. *Sodini J.-P.* Marble and Stoneworking in Byzantium, Seventh-Fifteenth Centuries / Jean-Pierre Sodini // The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century [ed.-in-chief Angeliki E. Laiou]. – Washington : Dumbarton Oaks, 2002. – P. 129–145.
62. *Walter Ch.* IC XC NI KA. The apotropaic Function of the victorious Cross / Christopher Walter // Revue des études byzantines. – 1997. – T. 55. – P. 193–220.
63. *Ward-Perkins J. B.* Roman garland sarcophagi, from the quarries of Proconnesus (Marmara) / John Bryan Ward-Perkins // Smithsonian Report for 1957. – Washington, 1958. – P. 455–467.
64. *Μπούρας Χ.* Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12 αιώνα / Χαράλαμπος Μπούρας, Λασκαρίνα Μπούρα. – Αθήνα : Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 2002. – 358 σ.
65. *Παζαράς Θ.* Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα / Παζαράς Θεοχάρης. – Αθήνα, 1988. – 190 σ.

SUMMARY

The paper deals with studying the carved decoration of the marble sarcophagus of Prince Yaroslav the Wise in the St. Sophia Cathedral. It is customary to consider that the southern side of the shrine's chest had no relief decoration and its carving once commenced was not completed. The examination of the sarcophagus has shown that this opinion is wrong. In fact, a new relief was begun to be carved only after the original layer of decoration had been hewn off. The former composition could be easily reconstructed via the clearly visible contours and consisted of three blossoming crosses. The hewn-off relief, by its style and motifs, is in keeping with traditions of the Middle Byzantine times and has a numerous parallels to sarcophagi's carving and architectural decoration of Greek churches of the Xth–XIVth centuries. This fact affords ground for concluding that the sarcophagus was decorated with carvings shortly before the death of the Kyiv Prince in 1054. Apparently, for the burial of the Prince, the half-finished sarcophagus was delivered to Kyiv. The sarcophagi's workpieces of similar shape made of Proconnesian marble are still found in the quarries of Marmara Island. The sarcophagus was completely carved on-site, in Kyiv, by a Byzantine visiting sculptor. We do not know why the relief at one side of the sarcophagus was hewn off. Probably, it was done due to its damages and changes of sarcophagus' location in the cathedral.

Keywords: Prince Yaroslav the Wise, marble sarcophagus, Middle Byzantine period, Kyiv, Proconnesus.